
Geschiedenis der seksuologie, sociologie van seksualiteit

Gert Hekma

Inleiding

De laatste jaren is veel belangstelling ontstaan voor wat wel de 'constructiegeschiedenis' of de 'uitdoktering' van homoseksualiteit genoemd is. Het zijn vooral de Franse filosoof Michel Foucault en de Engelse socioloog Jeffrey Weeks die de sociale praktijken en voorstellingen van homoseksualiteit zijn gaan beschouwen als een laat-19e-eeuwse uitvinding. Toen ontdekten dokters maar ook homoseksuelen homoseksualiteit als een fysiologische en psychologische, soms pathologische eigenaardigheid¹. In het breder verband van allerlei 19e-eeuwse rassen- en evolutietheorieën gingen artsen homoseksuelen zien als een apart mensenras, als een bijzondere minderheid met bepaalde lichamelijke en geestelijke eigenschappen. Hoewel de visies van Foucault en Weeks genuanceerd zijn door nader onderzoek, blijft mijns inziens de these van de uitdoktering van de homoseksueel en de homoseksualiteit aanvaardbaar². Dat wat artsen aan het eind van de 19e eeuw van arrangementen onder mannen en vrouwen maakten, namelijk homoseksualiteit, was zeer verschillend van wat moraaltheologen onder sodomie verstonen of van het zelfbesef van sodomieten uit de 18e of vroeg-19e eeuw. Weer volstrekt andere maatschappelijke realiteiten van homoseksualiteit³ bestonden bij de klassieke Grieken, of om een ander voorbeeld te noemen, bij de Papoea's op Zuid-Irian Jaya⁴.

Binnen homostudies is het sociaal-historische karakter van homoseksualiteit en verwante verschijnselen en denkbeelden als seksualiteit, seksuele drift, knapenliefde centraal thema van wetenschappelijk onderzoek geworden. In het kader van mijn onderzoek heb ik me beziggehouden met de uitdoktering van homoseksualiteit en homoseksueel in Nederland in de 19e eeuw⁵. De uitdoktering van de homoseksualiteit was het kernstuk van de 'psychopathia sexualis', de psychiatrische leer van de seksuele afwijkingen. Mede uit deze psychopathia sexualis kwam de seksuologie voort. In dit artikel wil ik het hebben over de uitdoktering van de seksualiteit en de ontwikkeling van de seksuologie uit de psychopathia sexualis⁶. Andere achtergronden van de seksuologie, zoals Darwinisme of denkbeelden over onanie en over openbare hygiëne (bijvoorbeeld het

prostitutievraagstuk) laat ik daarbij grotendeels buiten beschouwing. In dit artikel wil ik vooral een beeld geven van de geschiedenis van de seksuologie, voorts van de vormgeving van seksualiteit binnen psychopathia sexualis en seksuologie alsmede van de consequenties daarvan heden ten dage voor een sociologie van seksualiteit.

De meeste mensen zijn evenals seksuologen gewoon seksualiteit te beschouwen als een natuurlijk, biologisch verschijnsel en seks als een onberekenbare uitbarsting in de samenleving. Daarentegen stel ik voor, in navolging van auteurs als Gagnon en Simon⁷, Foucault en Weeks, om seksualiteit, seks, homoseksualiteit te zien als sociale producten. Robert Padgug stelt: '... biological sexuality is only a precondition (for human sexuality, GH), a set of potentialities, which is never unmediated by human reality, and which becomes transformed in qualitatively new ways in human society'⁸. Hij denkt mijns inziens de verhouding natuurcultuur nog teveel als een conditionerende dichotomie van voorwaarde en resultaat. Ik zou het weer anders willen stellen: cultuur veronderstelt niet alleen natuur, maar geeft die ook actief vorm. De verhouding is symbiotischer dan Padgug doet voorkomen. In die samenhang lijkt het mij de taak van de sociale wetenschappen de maatschappelijke vormgevingen van de verschillende – ook zogenaamd natuurlijke – verschijnselen te onderzoeken. Tot dusverre zijn zij teveel blijven haken aan natuurlijke voorstellingen van seksualiteit. Er is behoefte aan een sociologie van seksuele voorstellingen en praktijken waarin die voorstellingen en praktijken worden gezien als cultuur- en niet als natuurproducten.

Achtergronden

Met het Darwinisme was de psychopathia sexualis de belangrijkste voorwaarde voor de opkomst van de seksuologie. De psychopathia sexualis was op haar beurt weer het resultaat van verschillende voorstellingen van natuur en cultuur, rede en waanzin, lust en voortplanting, zoals die vooral met de Franse Verlichting in de 18e eeuw opgeld begonnen te doen⁹. In de eerste plaats was de psychopathia sexualis een spruit van Pinels psychiatrie, waarbinnen de passies pas laat een plaats kregen toegemeten. Ten tweede was zij een resultaat van andere definities van zedendelicten, zoals die in de verlichte strafwetgevingen van Frankrijk (1810), Beieren (1813) en de meeste landen, die aan het Napoleontische juk waren onderworpen geweest, gestalte kregen¹⁰. Zo was de sodomie of onnatuurlijke ontucht – de anale penetratie van een man, een vrouw of een beest door een man – waarop voorheen in de meeste Europese landen de doodstraf stond, met één pennestreek geen misdrijf meer: waarlijk een sensationele vernieuwing. Nieuwe zedendelicten in het Franse strafrecht werden onder meer de bevordering van ontucht en de openbare schennis der eerbaarheid. Deze vernieuwingen hadden – derde punt – weer consequenties voor de gerechtelijke geneeskunde, die

zich bezig hield met de bewijslast betreffende de sodomie. Door de nieuwe strafwetten werd het gebruikelijke onderzoek – aan de anus van de passieve partner in de sodomie – overbodig en ontstond ruimte voor andere benaderingen. Een vierde en laatste opvatting over seksualiteit die ik hier wil noemen, was die over de onanie, ook al een spruit van de Franse Verlichting. In het debat daarover werd een duidelijk verband gelegd tussen seksueel gedrag en hersenfuncties. Maar terwijl in de *psychopathia sexualis* seksuele afwijkingen herleid werden tot hersenstoornissen, onderkenden de dokters van de onanie-boeken een omgekeerd verband: door masturbatie ontstonden ruggemergtering en hersenverwerking. Voorts ontwikkelde zich op grond van de denkbeelden over onanie een sociaal beleid op het gebied van de seks. Men meende de masturbatie te kunnen tegengaan door bepaalde maatregelen te nemen betreffende slaap- en eetgewoontes, culturele vorming, lichaams oefeningen, enzovoort¹¹.

Al vóór 1850 werden verbanden gelegd tussen deze verschillende opvattingen. Allereerst verschenen in een Duits psychiatrisch tijdschrift twee artikelen over de hartstocht van een man voor een man, welke passie overigens duidelijk werd onderscheiden van pederastie¹². In 1827 schreef J. Häussler een dissertatie over de relatie tussen krankzinnigheid en geslachtssysteem¹³. In 1843 onderzochten Franse artsen van een pederast niet meer de anus, maar de geestesgesteldheid¹⁴. Een jaar later schreef H. Kaan zijn *Psychopathia sexualis*, typisch resultaat van een overgangstijd. Geschoeid op de dan al achterhaalde leest van de masturbatietractaten, had het een titel die naar de toekomst verwees. Volgens Kaan was de onanie resultaat van een overdadige fantasie en was zij de ‘pars pro toto’ van alle perversies. Hij somde de uit de gerechtelijke geneeskunde gebruikelijke vormen van ontucht op: pederastie, tribadie (het wrijven, Grieks *tribein*, van mannen onder elkaar en van vrouwen onder elkaar), schending van dieren, lijken en standbeelden. De onanie en dus ook de perversies zouden leiden tot waanzin¹⁵.

De in 1849 verschenen bijdrage van de Franse arts C.F. Michéa ‘Des déviations malades de l'appétit vénérien’ betekende, hoewel ze tamelijk onbekend bleef, een drastische radicalisering van de kennis over seksualiteit. Voor hem waren de perversies geen daden meer die voortkwamen uit een te rijke fantasie; ze waren geen sociaal-psychologische, maar fysiologische verschijnselen: pervers gedrag veronderstelde een perverse persoonlijkheid. Hij draaide de relatie tussen seksueel gedrag en hersenfuncties om. Niet door seksueel gedrag traden hersenstoornissen op, maar door neurologische of andere fysiologische stoornissen ontstonden seksuele afwijkingen. Michéa somde weer de gebruikelijke lijst van vormen van ontucht op, maar legde de nadruk op de ‘philopédie’ – zijn neologisme voor pederastie – ondanks het feit dat de aanleiding voor zijn artikel een geval van lijkenschenis was. Michéa beschouwde de *philopéden* als vrouwelijk en hij weet hun vrouwelijkheid aan een vrouwelijk orgaan in hun lichaam, overeenkomstig de dan recente ontdekking van het rudiment van een baarmoeder bij bepaalde

mannen. Zijn theorie was daarmee biologisch deterministisch, en dat beseftte hij zelf ook, want hij citeerde de 18e-eeuwse materialist J.O. de Lamettrie met instemming¹⁶.

Michéa's ontdekking van de philopédie viel in een stormachtige periode: pal na de revolutie van 1848, in een tijd dat Haussmann Parijs ging reconstrueren en dat wetenschapsbeoefenaren de bijbelse geschiedenis van de mens gingen vervangen door een natuurlijke aan de hand van degeneratie- en evolutietheorieën: Darwin (1859), Morel (1857), Gobineau (1853)¹⁷. De reorganisatie van het sociale en stedelijke leven, in het bijzonder de groei van het politionele apparaat, leverde een stroom van homoseksuele zedendelinquenten op, die als medische 'casussen' in de werken van A. Tardieu en J.L. Casper opdoken. Hun studies namen in de allang voortkabbellende stroom van gerechtelijk-geneeskundige handboeken een bijzondere positie in, omdat hun werken de eerste waren, waarin de sodomie niet meer een theoretisch geval was, maar waarin homoseksuele gevallen uit de gerechtelijke praktijk werden besproken¹⁸.

Evenals Michéa benadrukte Casper het vrouwelijke karakter van de pederasten; hij noemde ze hermafrodieten naar de geest. Waarom benadrukten deze artsen het vrouwelijke in de homoseksueel zo? Allereerst hadden ze aan hun praktijk ontleende ervaringen: sinds anderhalve eeuw bestond toen een scharrelcultuur van sodomieten, waarin verschillende vormen van travestie een saillante rol speelden¹⁹. Maar belangrijker, wetenschapsbeoefenaren gingen achter allerlei afwijkende handelingen (waanzin, misdaad, perverse) steeds meer de afwijkende persoonlijkheid zien. Vooral artsen koppelden afwijkend gedrag aan de fysiologische en psychologische ontwikkeling van individuen. In diezelfde tijd ontwikkelde C. Lombroso de criminele antropologie, de discipline van de 'gebooren misdadiger' en de 'criminele geaardheid'. Achter de misdaad onderkende hij de psychologie en fysiologie van de misdadiger²⁰. Zo zagen dokters ook in homoseksuelen een nieuw ras, een derde geslacht naast man en vrouw. Want zij dachten de seksualiteit als een aantrekking tussen tegengestelden (man en vrouw), en wanneer een man zich aangetrokken voelde tot een man, moest hij volgens hen in bepaald opzicht een vrouw zijn.

Het was de homoseksuele jurist en classicus K.H. Ulrichs die vanaf 1864 dit idee in een theorie omzette en er een twaalftal brochures aan wijdde (1864-1870 en 1880)²¹. Hij bedacht er een fraaie en veel geciteerde formule voor: volgens hem was het uranisme (zijn neologisme voor wat in 1869 homoseksualiteit ging heten) een 'anima muliebris in corpore virili inclusa', een vrouwenziel in een mannenlichaam. Zijn theorie was gebaseerd op wat van de lichamelijke hermafrodisie bekend was: het uranisme ontstond als een geestelijke hermafrodisie in de eerste dertien weken van het embryonale leven, evenals dat met de lichamelijke tweeslachtigheid het geval was. Het uranisme was daarmee een aangeboren neiging, die hij een duidelijke plaats in het lichaam aanwees: in zijn eerste brochures in de

hersenen, later in de testikels.

Het is opvallend dat Ulrichs als classicus brak met gangbare apologieën van de mannenliefde die verwezen naar de klassieke oudheid, vooral naar Socrates en Plato's *Drinkgelag*. Maar hij had wel een duidelijke maatschappelijke boodschap voor zijn eigen tijd. In de jaren zestig van de vorige eeuw kwam de éénwording van Duitsland eindelijk in zicht. Een probleem daarbij was dat de verschillende Duitse staten verschillende strafwetgevingen hadden. Terwijl in Beieren geen speciale strafbaarstelling van homoseksuele handelingen bestond, stelde de Pruisische overheid op tegennatuurlijke ontucht zware straffen. Juist de Pruisische strafwetgeving dreigde het model voor de Duitse te worden. Ulrichs' pleidooi was gericht tegen speciale strafbaarstelling van homoseksuele handelingen. Hij kwam daarmee op het juiste moment, tijdens de hoogtijdagen van het Europese liberalisme, en vond in medische en juridische kringen gehoor. Op verzoek van de Pruisische minister van justitie schreef een medische commissie, waarin de leidende Duitse geneeskundige R. Virchow zitting had, een rapport over de schadelijkheid van de onnatuurlijke ontucht. Zij kwam tot de conclusie dat die ontucht noch als sodomie noch als masturbatie schadelijk was, tenzij in excessieve mate bedreven²². Uiteindelijk had Ulrichs' pleidooi geen succes; volgens hem was het vooral door druk van christelijke groepen dat het artikel tegen onnatuurlijke ontucht toch als paragraaf 175 in het Duitse Strafgesetzbuch kwam (waar het tot meer dan twintig jaar na de tweede wereldoorlog bleef gehandhaafd). Niettemin had in deze hoogtijdagen van positivisme en materialisme een natuurwetenschappelijke argumentatie meer kans van slagen dan een cultuurhistorische: onder meer daarom had Ulrichs zijn apologie in de termen van de natuurwetenschappen gesteld²³.

Ulrichs' eenzame juridische en emancipatoire strijd was op een mislukking uitgelopen en hij verhuisde naar Italië. Maar zijn biologische theorie had een ongehoord en onbedoeld succes. De leidende Berlijnse psychiaters W. Griesinger en K.F.O. Westphal namen zijn theorie over, maar gaven er een andere wending aan. Ze zagen het uranisme, dat Westphal 'conträre Sexualempfindung' doopte ('inversion sexuelle' in het Frans en 'sexual inversion' in het Engels) als een psychopathologisch verschijnsel en brachten het daarmee onder in de psychiatrie²⁴. Het was vooral dank zij de door Ulrichs geïnspireerde werkzaamheden van R. von Krafft-Ebing dat de psychiatrische denkbeelden over homoseksualiteit raakten ingeburgerd en kernstuk van de psychopathia sexualis werden²⁵. Men legde steeds meer nadruk op de homoseksualiteit, die als objectkeuze voor het eigen geslacht de preciese ommekeer (vandaar ook de term 'conträre Sexualempfindung') was van de normaal geachte heteroseksualiteit. Waren het tot 1880 vooral Duitsers die zich op de nieuwe uitvinding stortten, na 1880 ontstond een levendige belangstelling voor seksuele inversie in de gehele westerse wereld, in het bijzonder in Frankrijk. Min en meer beroemde psychiaters als A. Lacassag-

ne, J.M. Charcot, V. Magnan, A. Binet (van de intelligentietest), B. Ball, P. Moreau, E. Gley publiceerden allemaal over seksuele afwijkingen in de jaren tachtig²⁶.

De introductie van de *psychopathia sexualis* was een wetenschappelijke revolutie in de zin van Thomas Kuhn²⁷. Bij deze omslag kunnen we de volgende elementen onderscheiden. Allereerst laaide een schoolstrijd op over het onderwerp van de *psychopathia sexualis*: over de kwestie of het bij seksualiteit omgedragingen of personen ging. Zo ontstond de vraag of bij de pederast de toestand van de anus dan wel de geestesgesteldheid het typerende was. Die strijdvraag werd na 1880 ten gunste van de laatste opvatting beslist. Het tweede kenmerk van de revolutie in het seksuele denken was de blijvende verwarring over het begrip-*pen*apparaat. De terminologie was volop in ontwikkeling en elke auteur bedacht een nieuwe seksuele perversie: Lasègue het exhibitionisme (1877), Binet het fetischisme (1886), Krafft-Ebing het sadisme en masochisme. Andere auteurs bedachten obscure termen als *mixoscopistes* (voyeurs), kopromanie (seksuele bevrediging met excrementen), pagisme (psychisch-seksuele onderwerping van een man aan een mooi meisje), *picacisme* (niet-coïtale heteroseksualiteit)²⁸.

Als derde element van de wetenschappelijke revolutie was de indeling van de verschillende perversies een omstreden onderwerp. Zo verdeelde Moreau (1880) ze in 'intelligences abnormales', nymfomanie, satyriasis (verhoogde geslachtsdrift bij respectievelijk de vrouw en de man), de erotomanie en de absolute genitale perversies (bestialiteit, lijkenschennis en verkrachting). Bij hem viel homoseksualiteit onder de abnormale intelligenties²⁹. De Rus Tarnowsky vatte *Die krankhaften Erscheinungen des Geschlechtssinnes* (1885) samen onder de noemers erfelijke, verworven en gecompliceerde vormen van pederastie³⁰. De indeling die Lacassagne en Krafft-Ebing voorstonden won het tenslotte van andere schema's. Zij onderscheidden de kwantitatieve (geen of een te sterke geslachtsdrift) en kwalitatieve vormen. Onder die laatste rubriceerde Lacassagne pederastie, tribadie (bedoeld als vrouwelijke homoseksualiteit), necrofilie, bestialiteit en 'nihilistes de la chair' (liefde gericht op een levenloos voorwerp, korte tijd later door Binet fetischisme genoemd)³¹.

Een vierde kenteken van de wetenschappelijke ommekeer rond seksualiteit was de verwarring die bestond rond de verklaringswijzen. Binet stelde voor alle perversies te herleiden tot ideeënassociaties in de jeugd. Dat hield in dat door de associatie van seksuele opwindning met een bepaald object de perversie haar bijzondere vorm kreeg; vandaar dat hij sprak van '*fétichisme dans l'amour*'. De combinatie van een seksuele impuls en een sterke impressie leidde tot de specifieke vorm van de perversie. Beroemd was het geval van het witte slaapmutsje. Een meisje had een sterke seksuele obsessie voor witte slaapmutsjes sinds ze eens op jeugdige leeftijd bij haar grootmoeder die er één op had, de nacht had doorgebracht. De individuen die aan zulke perversies leden, waren volgens Binet even-

wel degeneratief voorbeschikt. Zijn psychologische verklaring impliceerde een lichamelijke pathologie. Binets psychologische theorie was de belangrijkste nieuwe verklaringswijze die in de onstuimige jaren tachtig ontstond³². De meeste dokters maakten daarentegen nog een onderscheid tussen perversies, die biologisch bepaald waren, en perversiteiten, die voortkwamen uit seksuele oververzadiging. Terwijl de vroegste auteurs zoals Casper nog meenden, dat perversiteiten veel algemener waren dan perversies, stelden latere auteurs, dat alle zogenaamde perversiteiten uit perversies voortkwamen.

In de jaren tachtig bleven twee concurrerende theorieën over: allereerst de medisch-biologische, volgens welke de seksuele psychopathieën waren aangeboren en vormen van degeneratie waren, ten tweede een psychologische, die juist het opvoedingsaspect benadrukte. De dominante verklaring voor seksuele afwijkingen begon de biologische te worden die oudere voorstellingen van oververzadiging, wellust en rijke fantasie geleidelijk verdrong. Terwijl de meeste artsen in homoseksualiteit een vorm van degeneratie zagen, gebruikten homoseksuelen zoals Ulrichs de biologische theorie om te bewijzen dat homoseksualiteit een normale, niet-pathologische variatie van de geslachtsdrift was. Vooral M. Hirschfeld ontwikkelde zich vanaf 1896 als een hartstochtelijk verdediger van deze visie en hij slaagde erin ook de meest vooraanstaande specialist van de psychopathia sexualis, Krafft-Ebing, tot zijn standpunt over te halen³³. Binet was de eerste, die psychologische verklaringen van de seksuele ontwikkeling voorstelde naast de dominante biologische theorieën; in zijn voetspoor volgden A. von Schrenck-Notzing en M. Dessoir. De eerste maakte een einde aan het therapeutische nihilisme, zoals hij het noemde. Terwijl de andere artsen geen aandacht besteedden aan preventie en genezing, meende Schrenck-Notzing, dat de suggestie-therapie goede resultaten opleverde voor de genezing van de 'ziekelijke verschijnselen van het geslachtsgevoel'³⁴. Dessoir verklaarde de perversies vanuit het bestaan van een periode van geslachtelijke ongedifferentieerdheid, waaruit niet alleen de perversies, maar ook de heteroseksualiteit zich zou ontwikkelen. Daarmee waren voor Dessoir ook de voortplanting, en de seksualiteit die daarop was gericht, geen vanzelfsprekende of natuurlijke feiten meer³⁵. Het einde van de discussie over de 'psychopathia sexualis' was een problematisering van de heteroseksualiteit. Daardoor en mede gezien overwegingen van bevolkingspolitiek begon langzaam het besef door te dringen dat een actieve seksuele politiek noodzakelijk was.

De opkomst van de psychopathia sexualis betekende een wisseling van paradigma. De gerechtelijke geneeskunde van de vormen van ontucht had afgedaan; daarvoor in de plaats was een psychiatrie van de perversies gekomen. In de periode 1880-1895 was de 'psychopathia sexualis' een wetenschap in ontwikkeling; de systematiek, de terminologie, de concentratiepunten waren nog in opbouw. Algemene trend was de verschuiving van de belangstelling van de seksuele

daad naar de psychologie van de 'pervert'. De causaliteit was omgedraaid: het ging niet meer om de fysiologische gevolgen van bepaalde handelingen, maar om de vraag hoe door bepaalde psychisch-fysiologische oorzaken mensen tot bepaalde handelingen kwamen. Krafft-Ebings *Psychopathia sexualis* werd het hand- en leerboek van de nieuwe discipline: vrijwel ieder jaar verscheen er een herziene en aangevulde herdruk van³⁶. Jaarlijks werden nieuwe inzichten en termen geïncorporeerd in zijn handboek dat de leidraad werd voor een nieuwe discipline. De *psychopathia sexualis* was de eerste stap in deze wetenschappelijke revolutie; de 'Sexualwissenschaft' zou de tweede zijn.

Van de abnormale naar de normale seksualiteit: de opkomst van de seksuologie

De belangstelling voor seksualiteit in het algemeen ontstond binnen de geneeskunde na 1890. In het zedelijkheidsoffensief dat aan het eind van de 19e eeuw in de westerse wereld inzette, groeide ook de maatschappelijke interesse voor de verschillende vormen van seksualiteit snel³⁷. Vooral door de strijd om de prostitutie werd het geslachtsleven in brede maatschappelijke lagen bespreekbaar³⁸. Voorbehoedsmiddelen kwamen ter beschikking van grotere groepen van de bevolking. Door de nieuwe technische mogelijkheden om afbeeldingen te reproduceren kon de stroom pornografie aanzwellen. Seksualiteit werd tot een maatschappelijk probleem, waarop de liberalen geen antwoord hadden met hun neiging tot abstinentie van overheidsingrijpen in de private sfeer. In het laatste kwart van de 19e eeuw bestreden omhoogstrevende groepen als ethische christenen, socialisten en feministen de liberale seksuele standpunten; ze zagen daarin slechts goddeloze ontucht, kapitalistische decadentie dan wel mannelijke minachting van de vrouw. In een opmerkelijke coalitie slaagden zij er gezamenlijk in een eind te maken aan de politieke erkenning van de prostitutie en het medische toezicht daarop; bovendien dwongen zij een uitbreiding af van de strafwet op het punt van de zedendelicten. Binnen de *psychopathia sexualis* verschoof de belangstelling, zowel door haar interne logica als door de maatschappelijke ontwikkelingen, van de perversies naar de normale vormen van seksualiteit: die waren vanaf Dessoir immers geen vanzelfsprekende, maar precare resultaten van de menselijke ontwikkeling.

Een doorbraak in de *psychopathia sexualis* naar een algemene theorie van seksualiteit – naar een seksuologie in de moderne zin – was vooral A. Molls *Untersuchungen über die Libido sexualis*, het eerste grote standaardwerk van wat 'Sexualwissenschaft' ging heten. Hij ontkoppelde seksualiteit van voortplanting. Hij keerde zich tegen de gedachte van een 'voortplantingsdrift' en achtte de voortplanting het toevallige gevolg van bepaalde seksuele handelingen³⁹. Daarmee beoogde hij allerminst een liberalisatie van de seksuele perversies; want als

sociaal Darwinist voor wie de overleving van de menselijke soort in de strijd om het bestaan hoogste doel was, koppelde hij daarentegen langs sociobiologische weg de voortplanting en de noodzaak tot heteroseksueel huwelijksleven weer aan elkaar. Daartoe onderscheidde hij twee aspecten van de 'libido sexualis' die tot op heden richtinggevend zijn voor het seksuologische onderzoek. Allereerst onderkende hij een 'Detumeszenztrieb' (ontladingsdrift) als bondige samenvatting van de seksuele drift. Daarnaast introduceerde hij de 'Kontrektationstriebe' (samen-trekkingsdrift, relatiedrift zou men modern kunnen vertalen). De Darwinist Moll zag als een belangrijk doel van de Sexualwissenschaft de bevordering van een heteroseksuele relatiedrift teneinde de overleving van de menselijke soort te garanderen in een tijd dat de bevolkingsgroei in Europa ging stagneren en de Europese staten uit nationalisme juist een sterke expansiedrift vertoonden. Hij onderkende biologisch bepaalde variaties op de relatiedrift, in het bijzonder de homoseksuele, maar tegelijk vond hij het noodzakelijk in zijn Darwinistische doeldenken niet-biologisch gedetermineerde homoseksualiteit zoveel mogelijk tegen te gaan. Juist door de nadruk op de relatiedrift kon de moderne patstelling homo- versus heteroseksualiteit ontstaan, terwijl seksuologen de niet-homoseksuele afwijkingen van de geslachtsdrift meer en meer als specificaties van de homo- dan wel heteroseksuele relatiedrift gingen zien. Door seksualiteit in relationele termen te denken bewerkten de seksuologen dat homoseksualiteit als enige systematische afwijking van het man-vrouw relatiepatroon sterk naar voren kwam in het spectrum van de seksuele afwijkingen; zij werd de kwalitatieve variatie van de geslachtsdrift bij uitstek. Niet voor niets kregen vele boeken uit de traditie van de psychopathia sexualis als ondertitel mee: 'mit besonderer Berücksichtigung der conträren Sexualempfindung'.

Sinds Moll ontplooidde de 'Sexualwissenschaft' zich op grootse schaal, vooral in het Duitse taalgebied. Hij droeg er zelf aan bij met het standaardwerk *Das Sexuelleben des Kindes* (1909) en het door hem uitgegeven *Handbuch der Sexualwissenschaften* (1911). Magnus Hirschfeld begon de publikatie van een *Zeitschrift für Sexualwissenschaft* (1908), waaraan onder andere Sigmund Freud meewerkte. Onder dezelfde naam verscheen van 1914-1932 een tijdschrift onder redactie van Albert Eulenburg, Iwan Bloch en, later, Max Marcuse. Vanaf de eeuwwisseling maakte de seksuologie een bloeiperiode door, vooral in Duitsland. Door de machtsovername van Hitler in 1933 kwam daaraan een eind, niet omdat de nationaal-socialisten tegen de seksuologie waren, maar omdat de leidende Duitse seksuologen joden waren (Hirschfeld, Freud, Marcuse)⁴⁰.

Gezien deze ontwikkelingen is het pertinent onjuist Freud te beschouwen als een radicaal die als eerste de moed had het seksuele leven, in het bijzonder dat van het kind, aan de orde te stellen. Vrijwel alle Duitse en Franse psychiaters vóór hem besteedden aandacht aan het seksuele leven en onderkenden, weliswaar tot hun verbazing, het vroegtijdige optreden van wat ze seksuele drift noemden. De

vernieuwende bijdrage van de psychoanalyse is geweest dat ze de schokkende ontdekkingen van de psychopathia sexualis herleidde tot het sociaal aanvaardbare en werkbare systeem van de 'oedipale driehoek'. Freud verklaarde de seksuele perversies vanuit de 'normale' seksuele ontwikkeling en gaf tevens aan hoe ze bestreden konden worden. De psychoanalyse was een methode van sociale aanpassing en niet een radicale maatschappelijke theorie: vandaar haar snelle maatschappelijke succes in vergelijking met de Sexualwissenschaft⁴¹.

Vanaf het begin was de seksuologie een toegepaste wetenschap. Vanaf het begin had ze politieke implicaties, die ze ook zelf zocht. Terwijl het fundamentele onderzoek elders binnen geneeskunde en biologie plaatsvond, compileerden seksuologen andermans inzichten en pasten die toe. Onderzoek van de hermafrodisie leverde theorieën op over homoseksualiteit; de ontdekking van hormonen en chromosomen verklaringen van sekse- en seksuele differentiaties. Daarnaast was binnen de seksuologie als spruit van de psychiatrie de belangrijkste eigen onderzoeksmethode het analytische gesprek. Maar de betekenis van bekentenissen van psychiatrische patiënten was omstreden, zeker gezien de positivistische houding van de meeste psychiaters en seksuologen. Zo functioneerde de seksuologie vanaf het begin als een sociale wetenschap met natuurwetenschappelijke pretenties die ze alleen door analoog denken kon waar maken. Zij had in dezen dezelfde problemen als de psychoanalyse: als sociale wetenschap natuurwetenschap willen zijn; dat was ook de enige weg tot maatschappelijke erkenning. Met die dubbelzinnige procedure slaagden seksuologen er soms in respect af te dwingen, soms keerde het zich tegen hen.

Een duidelijk voorbeeld van de ambivalenties van hun werkzaamheden leverde het proces Eulenburg. Aan het eind van de 19e eeuw waren 'verlichte' wetenschapsbeoefenaren een actie begonnen tegen de strafbaarstelling van onnatuurlijke ontucht (bepaalde homoseksuele handelingen – beischlafähnliche Handlungen – en bestialiteit). Aangezien homoseksualiteit volgens hen een natuurlijke variëteit van de geslachtsdrift was, vonden zij strafbaarstelling van homoseksuele handelingen tussen volwassen homoseksuele mannen, die met wederzijdse instemming en in de privésfeer plaatsvonden, een middeleeuws restant in liberale en verlichte tijden. Alle belangrijke 'Sexualwissenschaftler' van Krafft-Ebing tot en met Freud ondertekenden een petitie van die strekking aan de Duitse Rijksdag. Hirschfeld was de grote voorman van de homoseksuele emancipatiebeweging en initiatiefnemer van de petitie aan de Rijksdag. Hij was de oprichter van de eerste homo-organisatie, het wissenschaftlich-humanitäre Komitee (WHK) en redacteur van het *Jahrbuch für sexuelle Zwischenstufen* (1899-1923).

De wetenschappelijke en maatschappelijke activiteiten van de seksuologen bevorderden een grote bekendheid met homoseksualiteit, hetgeen ook een ave-rechts effect had, bijvoorbeeld in de grote homoseksuele schandalen van rond de eeuwwisseling (Wilde, Krupp). Eind 1907 barstte het grootste en laatste schan-

daal van die tijd uit, toen de journalist Maximilian Harden de 'Kamarilla van Liebenberg' aan de schandpaal nagelde. Liebenberg was het kasteel van prins Philip zu Eulenburg, belangrijkste vriend en raadsman van keizer Wilhelm II en tegelijk kennis van de Franse ambassadeur. Harden wilde de informele invloed van deze kring op de Duitse politiek en de verbinding ervan met de Franse regering aan de kaak stellen. Om het effect van zijn hetze tegen de Liebenberger kring te vergroten zinspeelde Harden op homoseksuele verhoudingen van twee centrale figuren, Eulenburg en K. von Moltke. Deze laatste, militair bevelhebber van Berlijn, spande een proces wegens smaad aan tegen Harden. In eerste instantie verloor hij, mede omdat Hirschfeld als getuige-deskundige op basis van de lichaamsbouw en de psychologie van Moltke tot de conclusie kwam, dat hij inderdaad een homoseksueel was. Zijn verklaring over de homoseksuele psyche was vooral gebaseerd op de mededelingen van de gewezen mevrouw Moltke, die met radde tong had verteld over haar seksloze leven met de man van wie ze was gescheiden. Bij een heropening van het proces op instigatie van de openbare aanklager bleken haar verklaringen ondeugdelijk te zijn en Hirschfeld was genoopt zijn conclusies te herzien: zijn psychologie was gebaseerd op giftige kwaadsprekerij en zijn biologie op buitensporige gevolgtrekkingen over de menselijke lichaamsbouw. Moltke was ineens geen homoseksueel meer. Van twee kanten leed Hirschfelds reputatie: zijn wetenschappelijke inzichten waren in het openbaar gedesavouereerd en de homoseksuelen constateerden dat zijn theorieën ook tegen hen gebruikt konden worden en verlieten massaal het WHK⁴².

Het waren in Duitsland vooral de socialisten die geïnteresseerd waren in de 'Sexualwissenschaft', terwijl de politiek geëngageerde seksuologen van hun kant veel vertrouwen stelden in de sociale politiek van de socialisten. Deze vormden de enige politieke groep die een soepeler seksueel overheidsbeleid voorstond en na 1918 in praktijk kon brengen. De meeste liberale groeperingen werkten daar niet aan mee vanwege hun traditionele afkeer van overheidsinmenging in privé-aangelegenheden. Christenen en conservatieven zagen alleen heil in het huwelijk en waren tegen de meeste moderne ontwikkelingen op het gebied van de seksualiteit. In de woelige jaren na de eerste wereldoorlog haalden socialisten en seksuologen hun banden nauwer aan. In het revolutionaire tumult van 1918-19 slaagde Hirschfeld erin met hulp van de socialistische regering het 'Institut für Sexualwissenschaften' van de grond te krijgen. Dat werd ondanks alle wetenschappelijke pretenties vooral een maatschappelijke instelling, die zich al spoedig specialiseerde in hulpverlening op seksueel gebied⁴³.

Met ondersteuning van andere pioniers van de seksuologie zoals de Engelsman Havelock Ellis, de Zwitser August Forel en de Nederlander Johan Rutgers, organiseerde Hirschfeld in 1921 het eerste seksuologische congres te Berlijn. Op het tweede congres te Kopenhagen in 1928 richtte hij de Weltliga für Sexualreform (WLSR) op. Deze liga organiseerde nog drie 'Sexualreform'-congressen

(Londen 1929, Wenen 1930 en Brno 1932). De doelen van de liga omvatten zulke diverse en heden ten dage nog actuele thema's als gelijkheid van man en vrouw, vrijheid van huwelijk en echtscheiding, geboortenregeling, een rationele houding ten opzichte van homoseksuele mannen en vrouwen, systematische seksuele opvoeding en enkele onderwerpen die nu niet meer bij een progressieve organisatie zouden passen: rasverbetering door eugenetica, dwangpreventie van geslachtsziekten én prostitutie; of de stelling dat seksuele stoornissen als pathologische (en niet als criminele of zondige) fenomenen beschouwd moesten worden⁴⁴. Niet alleen in deze doelen, maar ook in haar uitspraken sloot de liga aan bij de progressieve, linkse beweging (zo waren haar publikaties deels in het esperanto gesteld). De Sovjetunie fungeerde vaak als lichtend voorbeeld van een staat met een moderne en doortimmerde seksuele politiek, ondanks de koude *raison d'état* waarvan de bijdragen van Russische seksuologen als G. Batkis en Pasche-Oserski op deze congressen getuigden⁴⁵. Zulke diverse sociaal-seksuele verschijnselen als bestialiteit en prostitutie zouden in hun land geen misdrijven meer zijn, maar door medische maatregelen en sociale hulp ('Arbeits-Prophylaxien', waar de prostitueés écht werk leerden) uit de wereld worden geholpen⁴⁶.

Ondanks haar sociale en politieke karakter bleef de seksuologie vooral gebaseerd op biologische premissen, waaraan ze voorlopig niet zou ontsnappen. Zo geloofden de seksuologen in een rationele transmissie van 'biologische' gegevens in de maatschappelijke werkelijkheid; vandaar het belang van een op 'biologische feiten' gebaseerde seksuele opvoeding: 'fortpflanzungsbiologische Unterricht'⁴⁷. Naast biologisch, redelijk en gericht op maatschappelijke toepassingen (per *scientiam ad justitiam* was de lijfspreuk en is het grafschrift van Hirschfeld) was de seksuologie relatiegericht. Daardoor kon de dubbelstelling van homo- en heteroseksualiteit, de enige vormen van volwassen seksuele relatievorming, zo'n gewicht krijgen en daardoor verminderde de belangstelling voor onanie, pornografie en travestie, terwijl de interesse voor fetischisme, sadomasochisme en dergelijke zich ternauwernood ontwikkelde. Had Kaan in zijn *Psychopathia sexualis* (1844) de onanie de 'pars pro toto' van alle seksuele afwijkingen genoemd en beschouwd als een resultaat van een overdadige fantasie, na 1900 verdween ze naar de marge van de seksuologie. En het bezwaar tegen de masturbatie zou niet meer de fysieke uitputting zijn, maar de relatieloosheid. Was de sodomie voor 1800 een onvergelijkelijk ernstiger zonde dan de zelfbevlekking, na 1900 konden homoseksuele apologeten homoseksualiteit als sociale seks uittillen boven de onanie als asociale seks.

Na de tweede wereldoorlog verlegde het zwaartepunt van de seksuologie zich naar de Verenigde Staten en kreeg zij een sociologisch karakter, vooral door het werk van de zoöloog en wespenspecialist Alfred Kinsey. Niettemin bleef ook zijn eerste boek *Sexual behavior in the human male*⁴⁸ gebaseerd op een biologische premisse: de seksuele bevrediging ('sexual outlet'). Zijn uitgangspunt was niet de

maatschappelijke vormgeving van de seksualiteit, maar een boekhouding van de geweldige hoeveelheid orgasmes in blank en puriteins Amerika. En zijn indeling van de seks was relatiegericht: heteroseksualiteit, voor, binnen en buiten het huwelijk en met prostituées; homoseksualiteit; bestialiteit en masturbatie als relatielose seks. Pornografie, travestie en sadomasochisme komen in de uitvoerige index niet voor en fetischisme eenmaal. Met deze seksuele terminologie en indeling bleef Kinsey geheel binnen het onderscheid van Moll uit 1897: 'sexual outlet' is een vrije vertaling van 'Detumeszenztrieb'; zijn relatiegerichtheid is een uitwerking van de 'Kontrektationstrib'. Het vernieuwende van het werk van Kinsey was de statistische omvang en vrijblijvendheid van zijn onderzoek naar driftbevrediging en relatievormen. Het vervolgonderzoek van het Kinsey-Instituut naar homoseksualiteit in de jaren zeventig laat een opmerkelijke, nog verdergaande terugkeer naar de biologie zien. In *Sexual preference* testen de auteurs alle bestaande sociaal-psychologische theorieën over homoseksualiteit op basis van hun sociologische onderzoek onder homoseksuelen en komen tot de conclusie, dat geen van die theorieën deugt en dat homoseksualiteit daarom waarschijnlijk biologisch bepaald is⁴⁹!

Bij de meeste sociologische auteurs is een aan de natuurwetenschappen ontleende en maatschappelijk aanvaarde kennis over seksualiteit basis van hun analyses van seksualiteit geworden. Zij gebruiken een vocabulaire van de seksualiteit, waarvan de sociologische waarde betrekkelijk is.

Een sociologie van seksualiteit?

In het voorafgaande heb ik proberen te schetsen hoe zich in de wetenschap van de seksualiteit aan het eind van de 19e eeuw een Kuhniaanse revolutie heeft voltrokken waarin het begrip seksualiteit werd ontwikkeld en een aantal nieuwe kenmerken kreeg. Molls Detumeszenz- en Kontrektationstrib legden de basis voor de kennis van seksualiteit. De seksuologie ontleende allereerst het concept van de seksuele drift aan de biologie. Ten tweede werd zij relatie-gericht (seksuele objectkeuze), waarbij de heteroseksuele manier de normale was. Daardoor legde zij een sterke nadruk op de psychologie van de seksualiteit in plaats van op seksuele handelingen. Seksualiteit werd als een universeel (want biologisch) verschijnsel gezien en niet als een resultaat van sociale en culturele ontwikkelingen. De aandacht binnen de seksuologie voor bepaalde seksuele handelingen, zoals de onanie en de sodomie verflauwde, en verplaatste zich naar een psychologie van relaties. Bij Kinsey kreeg zij als sociologische vorm een statistiek van bevredigingswijzen. Door de nadruk op biologie en seksuele objectkeuze hebben bepaalde erotische specificaties binnen de seksuologie altijd weinig aandacht gekregen, zoals verschillende kledings- en lichaamsfetischismes, sadisme en masochisme, behalve in hun spectaculaire vormen (lustmoord, transseksualiteit).

Door de benadrukking van het privé-karakter van seksualiteit is haar sociale karakter ondergewaardeerd gebleven en lag het des te meer voor de hand de seksualiteit als biologisch te zien.

Afgezien van de blinde vlekken in de seksuologie door haar klinische karakter, vormt de relatiegerichtheid een belangrijk obstakel voor haar ontwikkeling. Voorzover een sociologie van seksualiteit wordt bedreven, benadrukt die vooral het aspect van paarvormingsprocessen op micro-niveau ten koste van het aspect van seksuele groepsstructuren of van seksuele gedragingen en fantasieën. De geslachtsdrift wordt vooral gezien als een relatiedrift. Behalve biologisch is de seksuologie psychologisch in haar uitgangspunten.

Een derde belangrijk obstakel voor een sociologie van seksualiteit is de vlucht van feitelijk gedrag in theorie over seksualiteit. Gêne voor seksuele feiten verhindert kennisname van die sociale feiten. Bovendien hebben sociaalwetenschappelijke auteurs de neiging seks steeds te zien in het licht van andere sociale feiten, bij voorbeeld homoseksualiteit in termen van moederbinding, prostitutie in termen van sociale en economische omstandigheden, travestie in termen van sekseverhoudingen, sadisme in termen van politieke psychologie, seksuele rituelen in termen van symbolische systemen. Dat zijn legitieme sociologische procedures, die evenwel in hun algemeenheid het zicht op seksuele feiten vertroebelen. Temeer, waar het omgekeerde slechts bij uitzondering gebeurt: de politiek, het gezinsleven, de economie zijn zelden in termen van seksualiteit beschouwd. De psychoanalyse is de enige discipline geweest die systematisch psychologische mechanismes herleidt uit seksuele stimuli. Maar bij haar zijn psychische stoornissen mede resultaat van afwijkend seksueel gedrag. Met de oedipale fase moeten naar haar inzichten anale en orale seksualiteit zijn bedwongen ten gunste van 'normaal' seksueel gedrag. De psychoanalytische kennisname van seksueel gedrag heeft slechts ten doel een heel bepaalde vorm daarvan, te weten de vorm die de voortplanting dient, te bevorderen.

Afgezien van maatschappelijke vooroordelen verhinderen deze biologische, psychologische en theoretische premissen de ontwikkeling van een sociologie van seksualiteit. Temeer daar in al deze versies van de seksuologie de seksualiteit zelf als een natuurlijke constante wordt gezien. Ondanks een hoog ontwikkelde wetenschappelijke discussie over de verhouding van natuur en cultuur en ondanks het belang dat sociologen in het algemeen toekennen aan de culturele vormgeving van de sociale werkelijkheid, zijn de sociologen van seksualiteit blijven haken aan biologische drifttheorieën en daarvan afgeleide psychologische ontwikkelings-theorieën. Daardoor is een sociologie van seksualiteit tot op heden vrijwel onontgonnen terrein; een statistiek van seksuele bevredigingswijzen is het uiterst haalbare gebleken.

Het verdient aanbeveling dat de sociale wetenschappen meer aandacht gaan schenken aan de sociale vormgeving van seksuele manieren, aan haar choreogra-

fie en architectuur, aan voorstellingen en preliminaria van seksueel gedrag. Er bestaat geen sociologie van seksuele modes en er bestaat geen onderzoek naar het verband tussen seksuele voorstellingen en seksuele gedragingen, evenmin als naar de relaties tussen sociale omstandigheden en seksuele praktijken.

Seksualiteit is een plastisch sociaal fenomeen; zij is een bepaalde specificatie van sociale omgangsvormen met het lichaam. Sociologen vanaf Kinsey hebben de seksuele driftbevrediging beschouwd als een biologische constante, als een uitbarsting in de veranderende samenleving en niet als een relatief autonoom sociaal feit. Ze hebben de seks als een private zaak naar de psychologie gedelegeerd, waardoor de sociale en politieke aspecten van seksuele gewoontes (wat in het Engels zo fraai omschreven is als 'politics of desire' of algemener 'body politics') uit het zicht zijn gebleven. Er zijn nog teveel sociologische vragen waarvoor de sociologie zich niet interesseert. Waarom zijn de bordelen met een hoerenmadam verdwenen? Waarom heeft het leer het bont vervangen als sadomasochistische fetisch? Wat heeft de geleidelijke verdwijning van de 'normale' soldaat of slaggersjongen als homoseksuele wensdroom – zo'n vertrouwde verschijning in de romans van Proust, Ackerley, Forster – te maken met een hechtere organisatie van homoseksualiteit én heteroseksualiteit in de moderne samenleving?

Seksualiteit en homoseksualiteit zijn plastische sociale fenomenen en geen klinische entiteiten, zoals zelfs sociologische auteurs van Kinsey tot en met Kooy en Tielman hebben volgehouden⁵⁰. Niet alleen de meningen over seksueel gedrag zijn veranderbaar, ook dat seksuele gedrag zelf is aan veranderingen onderhevig en wel op een radicalere manier dan veel sociologen denken. Mag het een wonder heten, dat biologen zich zo vergaand bemoeien met de sociale vormgeving van seksualiteit, wanneer de sociologen het nalaten die manieren te onderzoeken en blijven haken aan pseudobiologische veronderstellingen over seksuele drift en 'zus of zo' zijn? Tegenover de klinische speculaties van biologen én sociologen verdient het onderzoek naar de sociale vormgeving van seksualiteiten meer kansen voor ontplooiing.

Noten

1. Foucault 1976; Weeks 1981.
2. Nuanceringen, vergelijk Van der Meer 1984 en de artikelen van Boon, Chauncey en mijzelf in Duyves 1984.
3. De sociale constructies van homoseksualiteit verschillen naar tijd en plaats. De betreffende fenomenen zijn variabel en zijn opgebouwd uit verschillende elementen. Zij zijn het resultaat van historische processen en sociale ontwikkelingen. De reikwijdte van het moderne westerse besef van homoseksualiteit is groot. Het impliceert een praktijk en een visie rond seksualiteit (gedrag, impuls, neiging, geaardheid, obsessie, drift); rond geslacht en geslachtsgroepsvorming (verwijfdheid, machismo, homosociaal); rond allianties (promiscuïteit, monogamie, vriendschap); het impliceert een handelingsgebied (dromen, fantasieën, bepaalde fysieke handelingen); zekere differentiaties (lichaams- en kledingsfetischis-

mes); een tijd- en ruimt perspectief (vlegelijaren tot seniliteit; privé-openbaar); het kent een bepaalde maatschappelijke waardering en inbedding (misdrijf-zonde-lichaamskunst; tot voor kort verbonden met criminaliteit en prostitutie).

4. Vergelijk Dover 1978; Sergent 1984; Patzer 1982. Voor de Papoea's, zie het overzichts-artikel daarover van Schefold en mij in dit nummer.

5. Zie Hekma 1981 en 1982.

6. Over de geschiedenis van de psychopathia sexualis verscheen eerder: Wettley 1959; Lanteri-Laura 1979 en Sulloway 1979 hst. 8.

7. Een aanzet tot een sociologie van seksualiteit gaven Gagnon en Simon 1973. Maar na een veelbelovende inleiding blijven ze opnieuw steken in sociaal-psychologische ontwikkelingstheorieën.

8. Padgug 1979: 9.

9. Zie Gay 1969, hst. 4,3; Tarczylo 1983. Spec. over homoseksualiteit, Stockinger 1979.

10. Salden 1982 en Rosenberger 1973.

11. Zie Tarczylo 1983, tweede deel; Ussel 1968 hst. 8.

12. 'Aus Seelenkrankheitsstunde. Aus einem Briefe', *Magazin zur Erfahrungsseelenkunde*, Bd. VIII, Stück 1, p. 6-10 en Stück 2, p. 100-106, Berlijn 1791.

13. Häussler 1826.

14. Ferrus 1843.

15. Kaan 1844, respectievelijk p. 47-48, 43-45 en 64-67.

16. Michéa 1849: 338-339.

17. Darwin 1859; Morel 1857 en Gobineau 1853-1855; vergelijk ook de marxistische theorie. Zie over de degeneratieleer Chamberlain 1985.

18. Casper 1852 en 1858; Tardieu 1857.

19. Vergelijk Van der Meer 1984 passim; Trumbach 1977; Bray 1982, hst. 4.

20. Lombroso 1876. De degeneratieleer van Morel (n. 17) lag ten grondslag zowel aan Lombroso's criminele antropologie als aan Krafft-Ebings psychopathia sexualis.

21. Ulrichs' brochures werden in Leipzig, 1898 en New York, 1975 herdrukt als *Forschungen über das Rätsel der mann männlichen Liebe*. Hierin: *Vindex* (1864), *Inclusa* (1864), *Vindicta* (1865), *Formatrix* (1865), *Araspei* (1865), *Gladius furens* (1868), *Memnon* (1868), *Incubus* (1869), *Argonauticus* (1869), *Prometheus* (1870), *Araxes* (1870) en *Kritische Pfeile* (1880).

22. Herdrukt in: *Jahrbuch für sexuelle Zwischenstufen* VII, Berlijn 1905, p. 5-8.

23. Voor wetsherziening, zie Ulrichs (1975, *Kritische Pfeile*) 106-107.

24. Griesinger 1868-1869, p. 651; Westphal 1869.

25. Krafft-Ebing 1877 en 1886.

26. Zie Courouve 1978; Binet 1888.

27. Kuhn 1979.

28. Lasègue 1877; sadisme en masochisme in Krafft-Ebing 1886, 6e druk, 1891; pagisme en mixoscopistes bij Gallus 1905; 74 en 298; copromanie en picanisme bij Eulenburg 1895: 103 en 98.

29. Moreau 1880.

30. Tarnowsky 1886.

31. Lacassagne, samengevat in dissertatie van zijn leerling J. Chevalier 1885; 10-11, Krafft-Ebing 1877.

32. Binet 1888.

33. Hirschfeld 1896, Krafft-Ebing 1901. In dit artikel verklaarde hij de homoseksualiteit als een normale variant van de geslachtsdrift te beschouwen.

34. Schrenck-Notzing 1892.

35. Dessoir 1894.
36. Van 1886 tot 1894 verscheen elk jaar een vermeerderde en verbeterde herdruk. Het boek groeide in omvang van 110 tot 414 p. In 1924 verscheen de door A. Moll verzorgde 17e druk, 838 p. dik. Italiaanse, Russische, Engelse, Franse, Nederlandse vertalingen verschenen respectievelijk in 1886, 1887, 1892, 1895 en 1896.
37. Ussel 1968 en Pivar 1973.
38. Zie Walkowitz 1980; Corbin 1978, voor Nederland Hekma 1984.
39. Moll 1897: 4.
40. Zie voor personen, boeken en tijdschriften uit de eerste, Duitse bloeiperiode van de seksuologie de tentoonstellingscatalogus Haerberle 1983.
41. Sulloway 1979.
42. Zie voor de affaire Eulenburg Hirschfeld 1908; Friedländer 1909, hst. 9; Steakley 1983; Hull 1982; Young 1959.
43. Zie voor Hirschfeld, Seidel 1969; Steakley 1975, hst. 3; Steakley 1985 en *Magnus Hirschfeld* 1985.
44. Zie voor de congressen, Haerberle 1983. Voor de doelstellingen: *Sexualnot und Sexualreform. Verhandlungen der Weltliga für Sexualreform. IV Kongress (1930)*, redigiert von H. Steiner, Wenen 1931: xix.
45. De Russische strafwetsherziening werd door Hirschfeld positief gewaardeerd, zie a.w. (n. 44) 383-384, daarin tevens bijdrage van G. Batkis, 338-345; verder: *Sexual Reform Congress, Copenhagen ... 1928 ... Proceedings of the second congress*, Redaktion: H. Riese & J.H. Leunbach, Copenhagen/Leipzig 1929, daarin Russische bijdragen op p. 37-63 en 228-239.
46. A.w. (n. 45) 230-232, N. Pasche-Oserski: 'Sexualstrafrecht in der Sowjet-Union'.
47. 'Resolution: Sexualpädagogik', in a.w. (n. 45) 148.
48. Kinsey 1948.
49. Bell 1981, hst. 19.
50. Vgl. Kooy 1976, passim, i.h.b. p. 64, waar zelfs een hiërarchie van heteroseksueel gedrag wordt gesuggereerd, van 'elkaars hand vasthouden' tot 'coïtus', alsof de coïtus de bekroning van de heteroseksualiteit zou zijn en de andere handelingen slechts preliminaria. Tielman vatte in een discussie zijn mening eens samen als 'Aangeleerd of aangeboren, ik ben gewoon zó'. In zijn boek (1982) stelt hij in hst. 14,4 'Identiteit' op p. 295: 'Niet de homoseksualiteit is een mode, maar de wijze waarop daarop wordt gereageerd door homoseksuelen zelf en door de omgeving'. Hier wordt kennelijk nog een homoseksuele kern verondersteld, ondanks eerdere pogingen van hem tot 'probleemverheldering', hst. 2, 4, waar overigens slechts 'homoseksuelen' gedefinieerd worden en wel als 'mannen en vrouwen die verklaren zich overwegend of uitsluitend aangetrokken te voelen tot mensen van het eigen geslacht'. Homoseksualiteit wordt niet gedefinieerd: Tielman ontloopt de discussie, maar lijkt te blijven haken aan klinische definities en mist daarmee een duidelijk sociologisch perspectief op homoseksualiteit.

Geraadpleegde Literatuur:

- Bell, A.P., M.S. Weinberg & S.K. Hammersmith, *Sexual Preference. Its development in men and women*, Bloomington 1981.
- Binet, A., *Du fétichisme dans l'amour*, Parijs 1888 (het jaar tevoren in artikelvorm in de *Revue philosophique* verschenen).
- Boon, L.J., 'Dien godlosen Hoop van Menschen', in Duyves 1984: 57-66.

- Bray, A., *Homosexuality in renaissance England*, London 1982.
- Casper, J.L., Ueber Nothzucht und Päderastie, in: *Vierteljahrsschrift für gerichtliche und öffentliche Medicin*, I, Berlijn 1852: 21-78;
- Casper, J.L., *Handbuch der gerichtlichen Medizin*, Bd. II, Berlin 1858.
- Chamberlain, J.E., & S.L. Gilman (eds.): *Degeneration. The dark side of progress*, New York 1985.
- Chauncey, G., Mietjes, buikschuivers en christenbroeders, in: Duyves 1984: 92-103.
- Chevalier, J., *De l'inversion de l'instinct sexuel au point de vue médico-légale*, Lyon 1885.
- Corbin, A., *Les filles de noce*, Parijs 1978.
- Courouve, C., *Bibliographie des homosexualités*, nouvelle édition, Parijs 1978.
- Darwin, C., *The origin of species ...*, London 1859.
- Dessoir, M., Psychologie der Vita sexualis, *Allgemeine Zeitschrift für Psychiatrie und psychisch-gerichtliche Medicin*, Bd. 50, 1894: 941-75.
- Dover, K.J., *Greek homosexuality*, New York 1978.
- Duyves, M., G. Hekma & P. Koelemij (red.): *Onder mannen, onder vrouwen*, A'dam '84.
- Eulenburg, A., *Sexuale Neuropathie*, Berlijn 1895.
- Ferrus, Foville & Brierre de Boismont: Attentat aux moeurs, in *Annales médico-psychologiques* I (1843) 289-99.
- Foucault, M., *Histoire de la sexualité. I. La volonté de savoir*, Parijs 1976.
- Friedländer, B., *Die Liebe Platons im Lichte der modernen Biologie*, Berlijn 1909.
- Gagnon, J.H., & W. Simon: *Sexual conduct. The social sources of human sexuality*, Chicago 1973.
- Gallus, *L'amour chez les dégénérés*, Parijs 1905.
- Gay, P., *The Enlightenment. An interpretation. II. The science of freedom*, New York 1969.
- Gobineau, J.A. de, *Essay sur l'inégalité des races humaines*, 4 delen, Parijs 1853-5.
- Griesinger, M., Vortrag zur Eröffnung der psychiatrischen Klinik zu Berlin, *Archiv für Psychiatrie und Nervenkrankheiten*, I, Berlijn 1868-9.
- Haerberle, E.J., *The birth of sexology. A brief history in documents*, z.p. 1983.
- Häussler, J., *Über die Beziehungen des Sexualsystems zur Psyche...*, diss. Würzburg 1826.
- Hekma, G., De medische fundering van een luchtkaasteel, in: *Homojaarboek* I Amsterdam 1981: 49-74.
- Hekma, G., De strijd om homoseksualiteit. De oprichting van een Janusbeeld, *Groniek* 77, mei 1982: 7-15.
- Hekma, G., Getemde ontucht, *Verzorging* I, 3, Amsterdam 1984: 19-38.
- Hekma, G., Sociale filosofie, sociale praktijk, in: Duyves 1984: 67-78.
- Ramien, T. (pseudoniem van M. Hirschfeld), *Sappho und Sokrates...*, Leipzig 1896.
- Hirschfeld, M., Jahresbericht 1906/8, in: *Jahrbuch für sexuelle Zwischenstufen*, IX, 1908: 621-63.
- Hirschfeld, M., *Die Homosexualität des Mannes und des Weibes*, Berlijn 1914.
- Magnus Hirschfeld. *Leben und Werk. Eine Ausstellung...*, Berlijn 1985.
- Hull, I.V., Kaiser Wilhelm and the 'Liebenberg Circle', in: J.C.G. Rohl & N. Sombart (eds.): *Kaiser Wilhelm II: New Interpretations*, Cambridge 1982: 193-220.
- Kaan, H., *Psychopathia sexualis*, diss. Leipzig 1844.
- Kinsey, A.C., e.a., *Sexual behavior in the human male*, Philadelphia/London 1948.
- Kooy, G.A., *Jongeren en seksualiteit*, Deventer 1976.
- Krafft-Ebing, R. von, Über gewisse Anomalien des Geschlechtstriebes..., *Archiv für Psychiatrie und Nervenkrankheiten* VII, 1877: 291-312.
- Krafft-Ebing, R. von, *Psychopathia sexualis, mit besonderer Berücksichtigung der konträren Sexualempfindung*, Stuttgart 1886.

- Krafft-Ebing, R. von, *Neue Studien auf dem Gebiete der Homosexualität*, in: *Jahrbuch für sexuelle Zwischenstufen* III, 1901: 1-36.
- Kuhn, T.S., *De structuur van wetenschappelijke revoluties* (1962), Meppel 1979.
- Lanteri-Laura, G., *La lecture des perversions. Histoire de leur appropriation médicale*, Parijs 1979.
- Lasègue, C., *Les exhibitionistes*, *Union médicale* 1 mei 1877.
- Lombroso, C., *L'uomo delinquente*, 1876.
- Meer, T. van der, *De wesentlyke sonde van sodomie en andere vuyligheden. Sodomieten vervolgingen in Amsterdam 1730-1811*, Amsterdam 1984.
- Michéa, C.F., *Des déviations malades de l'appétit vénérien*, *Union médicale* 17 juli 1849.
- Moll, A., *Untersuchungen über die Libido sexualis*, Berlijn 1897.
- Moreau, P., *Des aberrations du sens génésique*, Parijs 1880.
- Morel, B.A., *Traité des dégénérescences physiques, intellectuelles et morales de l'espèce humaine...*, Parijs 1857.
- Padgug, R.A., *Sexual matters: On conceptualizing sexuality in history*, *The Radical History Review* 20, spring/summer 1979.
- Patzer, H., *Die Griechische Knabenliebe*, Wiesbaden 1982.
- Pivar, D.J., *Purity Crusade. Sexual morality and social control, 1868-1900*, Westport 1973.
- Rosenberger, F.E., *Das Sexualstrafrecht in Bayern von 1813 bis 1871*, diss. Marburg 1973.
- Salden, M., *Van doodstraf tot straffeloosheid Spiegel Historiae* 17:11, '82, 559-65.
- Schrenck-Notzing, A. von, *Die Suggestionstherapie bei krankhaften Erscheinungen des Geschlechtssinnes...*, Stuttgart 1892.
- Seidel, R., *Sexologie als positive Wissenschaft und sozialer Anspruch. Zur Sexualmorphologie von Magnus Hirschfeld*, diss. München 1969.
- Sergent, B., *L'homosexualité dans la mythologie grecque*, Parijs 1984.
- Steakley, J.D., *The homosexual emancipation movement in Germany*, New York 1975.
- Steakley, J.D., *Iconography of a scandal... Studies in visual communication* IX:2 spring 1983: 20-51.
- Steakley, J.D., *The writings of Dr. Magnus Hirschfeld. A bibliography*, Toronto 1985.
- Stockinger, J., *Homosexuality and the French Enlightenment*, in: G. Stambolian & E. Marks (eds.): *Homosexualities and French Literature*, Ithaca/London: 161-85.
- Sulloway, F.J., *Freud as a biologist of the mind*, New York 1979.
- Tarczylo, T., *Sexe et liberté au siècle des Lumières*, Parijs 1983.
- Tardieu, A., *Étude médico-légale sur les attentats aux mœurs*, Parijs 1857.
- Tarnowsky, B., *Die krankhaften Erscheinungen des Geschlechtssinnes* (1885), Berlijn 1886.
- Tielman, R.A.P., *Homoseksualiteit in Nederland*, Meppel 1982.
- Trumbach, R., *London's sodomites: homosexual behavior and western culture*, *Journal of social history* XI: 1 (autumn 1977) 1-33.
- Ulrichs, K.H., *Forschungen über das Rätsel der mann männlichen Liebe*, Leipzig 1898, reprint New York 1975.
- Ussel, J.M.W. van, *Geschiedenis van het seksuele probleem*, Meppel 1968.
- Walkowitz, J.K., *Prostitution and Victorian society: women, class and the state*, Cambridge 1980.
- Weeks, J., *Sex, politics and society. The regulation of sexuality since 1800*, London/New York 1981.
- Westphal, K.F.O., *Die conträre Sexualempfindung*, *Archiv für Psychiatrie und Nervenkrankheiten* II, 1869: 73-108.
- Wettley, A., *Von der 'Psychopathia sexualis' zur Sexualwissenschaft*, Stuttgart 1959.
- Young, H.F., *Maximilian Harden. Censor Germaniae*, Den Haag 1959.